

«КОЗАЦЬКА» ТА «УКРАЇНСЬКА» ПРОБЛЕМИ: ДО ПИТАННЯ НАУКОВОЇ КОРЕКТНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТЬ ЩОДО ПОДІЙ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Однією з проблем, яка попри вагомий науковий досягнення у вивченні Української національної революції середини XVII століття продовжує зберігати свою актуальність та відзначається дискусійним характером, є питання наукової коректності використання понять «козацька» та «українська проблема». Саме від їх науково обґрунтованого застосування залежить достовірність розкриття сутності подій та процесів соціально-економічного й суспільно-політичного життя як козацької України, так і Речі Посполитої середини XVII ст.

Насамперед необхідно з'ясувати змістове наповнення кожного з понять у тісному зв'язку з конкретно-історичними подіями вказаного періоду часу. Так, якщо йдеться про події 1648–1657 рр., то використання першого з термінів виправдане лише до характеру подій власне козацького повстання, яким воно було впродовж лютого – травня 1648 р. У даному випадку під «козацькою» розуміється проблема, яку створили для Речі Посполитої козаки, розпочавши в лютому 1648 р. повстання на Запорозжжі. Водночас, стверджувати про те, що «козацька проблема» виникла саме на початку 1648 р. буде невірно, оскільки даний термін можна застосовувати і до подій попереднього часу (до 1648 р.), впродовж якого відбувалися виступи козацтва проти жорсткої політики Речі Посполитої на підвладних їй українських землях. Так, перед річпосполитською елітою «козацька проблема» вперше гостро постала в 1591–1596 рр., коли спалахнули перші козацькі повстання. Саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воевод та стає на шлях формування «альтернативних владних структур»¹. Козацькі «кондиції» (умови) 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, які містили вимогу виділити реєстровому козацтву для проживання окрему територію – «пустині між Бугом і Дністром», визначити «певне число козацького війська» та розширити права козацького гетьмана² свідчили про формування ідеї автономного статусу Війська Запорозького в складі Речі Посполитої. Про це ж свідчить і проєкт київського біскупа Й. Верещинського³.

Поступово Військо Запорозьке виходило за межі лише своїх вузьких станових інтересів та наближалось до ролі репрезентанта національних інтересів українського соціуму⁴, що розширювало зміст «козацької проблеми». З 1603 р. реєстровики розширили перелік вимог, спрямованих до короля: мова йшла вже про те, «щоб були ми в пошануванню від кожного стану», а також щоб король, «признав нас синами коронними»⁵, тобто ставилося питання зрівняння зі шляхтою. Окрім того, після укладення в 1596 р. Берестейської унії та ліквідації Православної церкви Військо Запорозьке постає в ролі захисника православної віри⁶. Вперше ця ідея була чітко сформульована в 1603 р.⁷. Подальший

розвиток вона отримала у козацькій протестації від 20 березня 1610 р., у якій козацтво зобов'язувалося надавати будь-яку підтримку православної церкві в боротьбі проти обмеження її прав⁸. Саме православ'я стало тим спільним фундаментом, який пов'язував Військо Запорозьке з усім «руським народом». За влучним висловлюванням П. Саса, «козаки, як політична сила, об'єднані у Військо Запорозьке, покинули свою станову «равликову хатку», що стала для них затісною, і повернулися обличчям до корінних потреб та інтересів свого народу». Козацтво поступово утверджувало репутацію захисника загальноетнічних інтересів⁹. У 1625 р. особисто король Сигізмунд III відзначав, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (на той час Брацлавське і Київське воєводства) у їхніх руках <...>, все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»¹⁰.

Таким чином, основними структурними складовими «козацької проблеми» в період від останньої третини XVI ст. до літа 1648 р. були: прагнення козацтва отримати й зберегти за собою як окремим станом особливі права і привілеї, збільшення чисельності реєстру, непідлеглість владі прикордонних старост і воєвод, визнання автономії території, де вони проживали (південна і центральна частина Київського воєводства), зрівняння в правах зі шляхтою, захист інтересів православної церкви.

Починаючи з літа 1648 р. приєднання до повсталого козацтва українського селянства та міщанства засвідчили про вихід подій за рамки суто «козацької проблеми» та її переростання в «українську». Значною мірою «українська проблема» стала результатом еволюції ідеї захисту Військом Запорозьким станових інтересів реєстрового козацтва у відстоюванні прав і свобод «руського» народу. Тут варто відзначити, що важливою якісною зміною в процесі еволюції «козацької проблеми» став той факт, що козацтво вийшло за межі відстоювання виключно станових інтересів та усвідомило важливість врахування інтересів інших верств населення (на такий прорив не спромоглася навіть польська шляхта, яка, попри тривалу історію свого існування як стану, відстоювала виключно свої суто станові інтереси і не більше того). Значною мірою, на наш погляд, цьому сприяла відкритість козацького стану – вільне входження до нього вихідців з різних соціальних категорій населення сприяло широкому спектру поглядів на події, що відбувалися, а відтак і врахуванню різних інтересів. У цьому контексті важливим моментом були переговори в березні 1648 р. Б. Хмельницького з представниками коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких були сформульовані такі вимоги повсталих козаків: відновлення давніх прав і вольностей, усунення з полків полковників і старшин польського походження, дозволити обирати їх з «їхнього (українського) народу», дозвіл на здійснення морського походу та виведення польського війська із Задніпров'я та козацького регіону Правобережжя й ліквідації тут органів влади Речі Посполитої¹¹. Як бачимо, йшлося не лише про станові інтереси козацтва.

Вже в травні у переданих Б. Хмельницьким через Тугай-бея М. Потоцькому вимогах Війська Запорозького до уряду Речі Посполитої йшлося про ство-

рення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, козацької державності.

Починаючи з літа 1648 і впродовж наступних років, поряд з вже названими, з'явилися якісно нові складові «української проблеми»: формування на звільнених з-під влади польської адміністрації територіях органів влади Війська Запорозького, ідея розбудови Української держави із західним кордоном по р. Вісла (з початку 1649 р.), відстоювання рівноправності православної віри з католицькою, ліквідація унії. При цьому, на наш погляд, «козацька проблема» продовжувала своє існування в якості однієї з внутрішніх складових проблеми загальноукраїнської. Проте, вона не становила її кістяк. Так, наприклад, під час польсько-українських переговорів на початку 1649 р. в Переяславі та умовах досягнутого перемир'я жодного слова вже не знаходимо про вимогу зрівняння козацтва як стану в правах зі шляхтою (такої вимоги не було і в тексті Зборівського договору). Натомість, коли А. Кисіль на завершальному етапі переговорів нагадав Б. Хмельницькому, «щоб того перемир'я до Зелених свят дотримано», гетьман відповів: «не знаю, що то буде з другої комісії, коли козаки не схочуть вдоволитися двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удільною, окремою своєю державою. Побачимо!»¹². Тобто важливе до цього часу питання офіційного визнання козацтва як повноправного стану владними колами Речі Посполитої не мало вже жодного значення, адже йшлося про власну окрему державу, в якій козацтво володіло усіма правами. Під час зустрічі наприкінці квітня 1649 р. з російським послом Унковським Б. Хмельницький чітко наголосив на тому, що на відміну від Корони Польської і Литви, які присягнули новому королю Яну Казимиру і яким присягнув король, «нас (козацьку Україну – О.Ю.) Господь Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони нам про те не писали і не прислали, і ми волею Божою тим від них стали вільними». Тобто, якщо впродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. Люблінська унія 1569 р. сприймалася Військом Запорозьким як угода трьох рівноправних народів – польського, литовського та руського і цим було зумовлене прагнення зрівняння козацтва в правах зі шляхтою, то після обрання королем Яна Казимира простежується прагнення до розбудови власної держави. Відтак, немає жодних підстав говорити про «козацьку проблему», адже у випадку, якщо б вона дійсно за своєю сутністю залишалася лише вузькою становою впродовж наступних років, тоді б вже після Зборівського договору 1649 р. не було б сенсу продовжувати боротьбу з Річчю Посполитою.

Водночас, про те, що «козацька проблема» залишалася впродовж 1648–1657 рр. складовою частиною загальноукраїнської проблеми засвідчують вимоги збільшення чисельності реєстру, дотримання козацьких прав та вольностей, турбота гетьманського уряду про козацьких вдів і сиріт тощо.

Попри це, на превеликий жаль у сучасній польській історіографії події української національно-визвольної боротьби середини XVII ст. продовжують трактуватися як «козацька проблема». Це зумовлено насамперед тим, що їх

сутність подається через призму поглядів тогочасних політиків Речі Посполитої. Вважаємо, що такий підхід є неприпустимим, а під час аналізу подій середини XVII ст. та висловлення власних суджень доцільно вживати поняття «українська проблема» (інше питання, коли предметом наукових досліджень є українські події в поглядах представників тогочасної політичної еліти Польсько-Литовської держави, які оперували поняттям «козацька проблема»).

Отже, доцільність вживання понять «козацька» й «українська проблема» обумовлена насамперед сутністю конкретно-історичних подій середини XVII ст. та якісними змінами в процесі еволюції власне «козацької проблеми». Існує щонайменше дві принципово важливі якісні ознаки, які дозволяють визначити межу переходу «козацької проблеми» в «українську»: включення влітку 1648 р. в національно-визвольну боротьбу поряд з козацтвом селянства й міщанства та розбудова на звільнених українських територіях органів влади Війська Запорозького. З початку 1649 р. все це отримало своє продовження в ідеї розбудови національної держави.

Примітки:

¹ Брехуненко В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т. 11/12. – С. 440; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996. – С. 71-72, 79; Смолій В. А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 228-229.

² Zbiór pamiętników do dziejów polskich / Wyd. W.S. Broel-Plater. – Warszawa, 1858. – Т. 2. – S. 214-218; Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 435.

³ Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596 / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 426.

⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 73.

⁵ Смолій В. А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 230.

⁶ Drozdowski M. Religia i kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej polowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – S. 66.

⁷ Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) /

П. Сас // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191-194.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 59.

⁹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості / В. О. Щербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 96.

¹⁰ ВУСР. – Т. 1. – С. 64.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – К., 2003. – С. 102; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)... – С. 83.

¹² Там само.

Отримано 10.09.2015 р.

Володимир Верстюк

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Поняття, категорії та терміни, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей своїх праць, інтерпретації головних факторів історичного процесу, пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій та явищ, сформувався під впливом таких чинників: робіт французьких просвітників XVIII ст.; фольклорно-етнографічного романтизму; норм християнської моралі; соціокультурного середовища, в якому жив і творив учений¹. Щодо термінології, яку використав дослідник для характеристики державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького, то історики спеціально її не вивчали. Правда, на окремі аспекти цієї проблеми звертали увагу В. Антонович², Д. Багалій³, О. Гермайзе⁴, О. Гончар⁵, М. Грушевський⁶, О. Грушевський⁷, Д. Дорошенко⁸, М. Драгоманов⁹, Я. Козачок¹⁰, І. Крип'якевич¹¹, В. Матях¹², Ю. Пінчук¹³, П. Попов¹⁴, Д. Сондерс¹⁵ та О. Ясь¹⁶.

Вже у статті «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст., до Б. Хмельницького» (1856 р.) М. Костомаров висловив важливе міркування, що «в Україні задовго до Богдана український народ вів енергійну боротьбу з Польщею за свою релігійну і громадянську самостійність»¹⁷. Зазначав на тому, що в кожному наступному повстанні проти Речі Посполитої участь народу була ширшою, аніж у попередньому; «чим більше поляки намагалися погасити ці виступи, тим живіше народне почуття сприймало потребу звільнення руської землі від Польщі»¹⁸.